लक्षणावलि : of उदयनाचार्य -
edited with short notes and
published by पं. ज्येष्ठाराममुकुन्दजी
शर्मा at निर्णय सागर प्रेस..
मुम्बई, 1955 Vikram era.

(4)

3

1228

Bill No. 5/07-08
92-05-2008

श्री

लक्षणावलिः

श्रीमदुदयनाचार्यविरचिता

टिप्पण्या संस्कृता पुस्तकान्तराभावा-
त्किञ्चिच्छोधिता

पण्डित ज्येष्ठाराम मुकुन्दजी शर्मणा

मोहमय्यां

" निर्णयसागर " मुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा
प्रकाशिता

शकाब्दाः १८२१—विक्रमाब्दाः १९५५

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अथ

उदयनाचार्यविरचिता

लक्षणावलिः ।

श्रीनृसिंहो विजयते ।

प्रणम्य[1] पार्वतीनाथं नित्यविज्ञानमीश्वरम्[2] ।
द्रव्यादिसर्वमेयानां करिष्ये[3] लक्षणावलिम् ॥ १ ॥

अभिधेयः[4] (पदार्थः) ।

(स द्विविधः[5]) भावाभावभेदात्[6] ।

---

१ प्रपूर्वकनमधातोः स्वापकर्षबोधानुकूलव्यापारोर्थः । स च मानसस्थले आत्ममनस्संयोगरूपः, वाचिकस्थले वाग्रूपः, कायिकस्थले क्रियारूप इति विशेषः । तदुत्तरल्यप उत्तरकालीनत्वमर्थः । तत्रोत्तरत्वे प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः । तस्य चानुयोगितासम्बन्धेन प्रतिज्ञावाक्यगतकृञर्थेऽन्वयः । न च मत्तः देवदत्तादिरपकृष्ट इत्याकारकज्ञानस्य नित्यत्वेन देवदत्तादिनिष्ठव्यापारस्य तज्जनकत्वाभावेन धात्वार्थतावच्छेदकफलशालित्वाभावात्कर्मत्वानापत्तिः पार्वतीनाथस्येति वाच्यम् । धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वेन कर्तुरिच्छाविषयस्यैव कर्मत्वमिति, अस्य तदिच्छाविषयत्वात् कर्मत्वसिद्धेः । न चैवं सति नमनानुद्देश्यस्यापि कर्मत्वापत्तिरिति वाच्यम् ।तथायुक्तमित्यनेनानुद्देश्यस्यापि विषादेरिव कर्मताया दुर्वारत्वात् । न च कर्तुरीप्सिततममिति व्यर्थम्, अनेनैव सर्वत्र कर्मत्वसिद्धेरिति वाच्यम् । ग्रामाय गन्तुं प्रवृत्तेपि ग्रामं गच्छतीति प्रयोगार्थत्वात् । तथा युक्तमित्यनेन तु न निर्वाहः । तत्क्रियायोगाभावात् । एवं ग्रामं न गच्छामि, राजाद्याज्ञया ग्रामं गत इत्याद्यर्थं तथा युक्तमित्यस्याप्यावश्यताबोध्येति दिक्.

२ ईशानः सर्वविद्यानामिति श्रुतेस्सर्वविद्येशितृत्वेन ग्रन्थादौ तन्नमनं युक्तमिति तदुक्तिः ।

३ शिष्याणामनायासज्ञानजन्यसुकृतस्यात्मगामित्वादात्मनेपदम् ।

४ तेनाभिधेयत्वं पदार्थसामान्यस्य लक्षणमिति सिद्धम् । अभिधा नामेदं पदमिममर्थं बोधयत्वितीच्छारूपा शक्तिः ।

५ द्वे विधे यस्य स द्विविधः, विधीयते व्यावर्त्यते इतरभेदकारकानुमितिविशेषीक्रियते अर्थोनयेति (विधा) व्यावर्तकधर्मः । विभाजकोपाधिरिति यावत् ।

६ एतेन भावाभावान्यतरत्वमपि लक्षणमिति सूचितम् ।

तत्र नञर्थ[1] विषयत्वरहितप्रत्ययविषयो (भावः)।

(स च षोढा) द्रव्यादिभेदेन ।

तत्र (अनित्यद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाः) समवेताः ।

(नित्यद्रव्यसमवायाभावाः) समवेतत्वरहिताः ।

(द्रव्यगुणकर्माणि) समवेतवन्ति ।

(सामान्यविशेषसमवायाभावाः) समवेतरहिताः ।

तत्र गुणा[2]त्यन्ताभावानधिकरणं (द्रव्य[3]म्)।

[4]मूर्तत्वरहितसमवेतसमवेतत्वरहितमूर्तत्वरहितामूर्तत्वरहितसमवेतजातिमद्वा ।

गन्धासमवेतगगनारविन्दसमवेतजातिमद्वा ।

समवेतसमवेतसमवेतं वा ॥

(तच्च नवधा) भिद्यते, पृथिव्यादिभेदेन।

तमो, द्रव्यं न भवति, आलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात्, आलोकाभाववत्। तमश्शब्दवाच्यत्वेन विप्रतिपत्तिविषयतया पक्षत्वम्, आलोकाभावशब्दवाच्यतया स-

---

१ नञर्थनिष्ठं यद् विषयत्वं नेति प्रतीतिसाक्षिभूतं विषयत्वं तद्रहितो यः प्रत्ययः अयं घट इत्यादिः प्रत्ययः तन्निष्ठविषयताश्रयत्वं घाटादाविति लक्षणसमन्वयः ।

२ गुणे गुणो नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकोऽभावस्तदधिकरणत्वं गुणे, तदनधिकरणत्वं च घटादाविति लक्षणसमन्वयः ।

३ व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनम् । व्यावृत्तिश्चेतरभेदानुमितिः । पृथिवी इतरभिन्ना गन्धवत्वाद् यदि इतरभिन्ना न स्यात्तर्हि गन्धवत्यपि न स्याद् यथा जलादिकमिति । उत्पन्नविनष्टघटस्य गुणात्यन्ताभावाधिकरणत्वेन तत्र दोषो दुर्वार इति जातिघटितं लक्षणं कार्यम् ।

४ मूर्तत्वं च क्रियावत्त्वं, वेगवत्त्वं वा ।

म्प्रतिपत्तिविषयतया साध्ययोगित्वेन सपक्षत्वमिति न पक्षसपक्षयोरैक्यदोषः। तमश्शब्दो द्रव्यवाचको न भवति, आलोकशब्दान्यत्वे सति आलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यवाचित्वात्, आलोकाभावशब्दवत्[1]॥

तत्र गन्धात्यन्ताभावरहिता (पृथिवी)।

करकासमवेतवाजिविषाणसमवेतजातिमती वा (१)

(सा द्विविधा) नित्यानित्यभेदात्।(नित्यः[2]) परमाणुः। (अनित्यं[3]) कार्यम्। पृथिवीत्वं, नित्यवृत्ति, घटपटवृत्तिजातित्वात्, सत्तावदिति तत्सिद्धिः। न च पक्षासिद्धिः। घटो, गगनवृत्तित्वरहितपटवृत्तिजातिमान्, घटपटव्यतिरेकित्वरहितत्वात्, पटवदिति पृथिवीत्वसिद्धिः। न च सत्ताऽसिद्धिः। गगनं, द्रव्यत्वेतरजातिमद्, भूतत्वाद्, घटवदित्यनुमानात् सत्तासिद्धिः। न च द्रव्यत्वासिद्धिः। गगनादि, रूपावृत्तिजातिमद्, गुणवत्त्वाद्, घटवदिति द्रव्यत्वसिद्धिः।

(कार्यं त्रिविधं) शरीरादिभेदेन। तत्र भोगा[4]यतनमन्त्यावयवि (शरीरम्)। शरीरसंयुक्तमपरोक्षप्रतीतिसा-

---

१ न च तमोऽभावस्यैव तेजस्त्वमस्तु, न त्वालोकाभावस्तमः, विनिगमनाविरहादिति वाच्यम्। सर्वानुभूतोष्णस्पर्शाश्रयद्रव्यान्तरकल्पनापत्त्या गौरवं स्यादिति दिक्।

२ (नित्यत्वं) प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वम्। ३ (अनित्यत्वं) प्रागभावध्वंसान्यतरप्रतियोगित्वम्।

४ सुखदुःखसाक्षात्कारो भोगः। तस्यायतनमाश्रयः। एवं चावच्छेदकतासम्बन्धेन भोगाश्रयत्वं शरीरत्वमिति लक्षणं बोध्यम्।

धनमतीन्द्रियम्(इन्द्रियम्)। ज्ञानकरणजन्यत्वरहितज्ञानत्वम्(अपरोक्षत्वम्)। (अतीन्द्रियत्वं) नाम अज्ञातसाधनत्वम्। प्रतीयमानतया भोगसाधनं (विषयः)[1]।

॥ इति पृथिवीप्रकरणम् ॥

पृथिवीवृत्तित्वरहितहिमकरकावृत्तिजातिमद् (जलम्) ।

तन्नित्यानित्यभेदाद्(द्विविधम्)। जलत्वं, नित्यवृत्ति, हिमकरकावृत्तिजातित्वात्, सत्तावदिति तत्सिद्धिः । करका, गगनवृत्तित्वरहितहिमवृत्तिजातिमती, स्नेहाधिकरणत्वात्, हिमवदिति करकायां तत्सिद्धिः।

(अनित्यं त्रिविधं) शरीरादिभेदेन।शरीरं वरुणलोके।जलपरमाणवः, पारम्पर्येण शरीरारम्भकाः, इन्द्रियारम्भकत्वात्, पार्थिवपरमाणुवत् । इन्द्रियारम्भकत्वं तु रसनस्याप्यत्वात् सिद्धम्। रसनम्, आप्यम्, रूपादिषु पञ्चसु मध्ये रसस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्, सक्तुरसाभिव्यञ्जकसलिलवदिति। रसनसिद्धिस्तु रसोपलब्धिः, करणसाध्या,अपरोक्षप्रतीतित्वाद्, रूपोपलब्धिवदिति। विषयस्तु सरित्समुद्रादिर्हिमकरकादिः । न च करकायाः काठिन्यात् पार्थिवत्वमाशङ्कनीयम्। अनन्तरमेव स्वभावापगमादिति ॥

---

[1] शरीरेन्द्रियभिन्नत्वे सति भोगसाधनत्वं विषयत्वमिति लक्षणं बोध्यम् ।

॥ इत्यप्प्रकरणम् ॥

रसात्यन्ताभावसमानाधिकरणरूपाधिकरणं(तेजः)।

करकावृत्तित्वरहितविद्युदाकरजवृत्तिजातिमद्वा । विद्युत्, तेजः करकावृत्तित्वरहिताकरजवृत्तिजातिमती वा, विद्युद्व्यतिरिक्ताकरजान्यत्वरहितत्वाद्, आकरजवत्। आकरजं सुवर्णादि ।

ननु सुवर्णादिकं, पार्थिवं, नैमित्तिकद्रवत्वाधिकरणत्वाद्, घृतवत्। अनेन पार्थिवत्वसिद्धावाकरजवृत्तिजातिमत्त्वसाधनेऽपि विद्युत्तेजसो न तैजसत्वसिद्धिरिति चेत्॥न। सुवर्णादिकम्, अपार्थिवम्, अत्यन्ताग्निसंयोगेप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादिति प्रत्यनुमानेनापार्थिवत्वसिद्धावसांसिद्धिकद्रवत्वेन तत्सिद्धिः । अन्यथा पार्थिवत्वे द्रवत्वमत्यन्ताग्निसंयोगे उच्छिद्येतेति तर्कोऽनुसरणीयः ।

(तच्च द्विविधं) नित्यमनित्यं चेति। तेजस्त्वं, नित्यवृत्ति, विद्युदाकरजवृत्तिजातित्वात्, सत्तावदिति नित्यत्वसिद्धिः। साधितं तेजस्त्वम् ।

(अनित्यं त्रिविधं) शरीरादिभेदेन । शरीरमादित्यलोके। तस्यापि पूर्ववत्सिद्धिः। इन्द्रियं रूपोपलम्भकं चक्षुः । रूपोपलब्धिः, करणसाध्या, क्रियात्वात्, छिदिक्रियावदिति तत्सिद्धिः । कर्तृप्रेर्यं करणम् । धातुवाच्या क्रिया। चक्षुः, तैजसम्, रूपादिषु पञ्चसु

मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वाद्, आलोकवत्। विषयस्तु भौमादि॥

॥ इति तेजःप्रकरणम्॥

रूपात्यन्ताभावाधिकरणस्पर्शाधिकरणो (वायुः)।

विप्रतिपन्नः स्पर्शः, रूपरहितद्रव्यवृत्तिः, स्पर्शत्वरहितशब्दान्यत्वरहितत्वात्, शब्दवदिति वायुसिद्धिः। (सच द्विविधः) नित्यानित्यभेदेन। वायुत्वं, नित्यवृत्तिनित्यवृत्तित्वरहितवायुत्वान्यत्वरहितत्वात्, पृथिवीत्व, वदिति तत्सिद्धिः। (कार्यं त्रिविधं) शरीरादिभेदेन। वायुत्वं, शरीरवृत्ति, बाह्येन्द्रियवृत्तिजातित्वात्, सत्तावदिति तत्सिद्धिः। स्पर्शोपलम्भकमिन्द्रियं, वायवीयं, रूपादिषु पञ्चसु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वाद्, व्यजनपवनवदिति। विषयस्तूपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानभूतः। (प्राणस्तु) शरीरादिप्रेरणहेतुर्वायुः।

॥ इति वायुप्रकरणम्॥

शब्दात्यन्ताभावानधिकरणं (नभः)।

संयोगजन्यजन्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणं वा।

शब्दः, क्वचिदाश्रितः, गुणत्वाद्, रूपवत्। न च शब्दः, अस्पर्शवदाश्रयः, स्पर्शासहकारित्वाद्, बुद्धि-

वदिति। न च कालाद्याश्रयः । बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वाद्
रूपवदिति परिशेषात्तत्सिद्धिः ।

॥ इत्याकाशप्रकरणम् ॥

अनियतपरत्वासमवायिसमवायित्वरहितपरत्वासमवायिसमवायिमूर्तत्वरहितः (कालः) ।

गगनम्, अनियतपरत्वासमवायिसमवायित्वरहितमूर्तत्वरहितज्ञानसमवायित्वरहितत्वद्रव्यान्यत्, अमूर्तत्वाद्, आत्मवदिति तत्सिद्धिः ।

॥ इति कालप्रकरणम् ॥

अनियतपरत्वासमवायिसमवायिनी मूर्तत्वरहिता (दिक्) ।

कालः, विशेषगुणरहितो मूर्तद्रव्यान्यः, मूर्तत्वरहितत्वाद्, आकाशादिवदिति तत्सिद्धिः ।

॥ इति दिक्प्रकरणम् ॥

ज्ञानात्यन्ताभावरहितः (आत्मा) ।

परत्वासमवायिसमवायित्वरहितशब्दासमानाधिकरणकार्याश्रयो वा ।

ज्ञानं, क्वचिदाश्रितं, गुणत्वाद्, रूपवदिति तत्सिद्धिः ।
न च शरीरेन्द्रियाणां तदाश्रयत्वं । कार्यत्वाद् घटवदिति कार्यस्य तदाश्रयत्वे स्वर्गाद्यर्थितया ज्योति-

ष्टोमाद्युपदेशो न स्यात् । न च मनसस्तदाश्रयत्वम् । करणत्वात्, चक्षुर्वत् ।

(स द्विविधः) ईश्वरानीश्वरभेदात् । अङ्कुरादिकं, सकर्तृकं, कार्यत्वाद्[2], घटवदितीश्वरसिद्धिः । द्वितीयस्त्वहम्प्रत्ययवेद्यः । स च नाना । व्यवस्थावचनादिति ।

॥ इत्यात्मप्रकरणम् ॥

स्पर्शरहितत्वे सति मूर्तं (मनः) ।

विशेषगुणात्यन्ताभावाधिकरणत्वे सति मूर्तं वा ।

पृथिवीवृत्तिपृथिवीत्वरहितवृत्तिवृत्तित्वरहितगुणत्वव्याप्यजातिमान् (विशेषगुणः)।आत्मप्रतीतिः;करणसाध्या, अपरोक्षप्रतीतित्वाद्, रूपोपलब्धिवदिति तत्सिद्धिः ।

॥ इति मनःप्रकरणम् ।

॥ इति द्रव्यप्रकरणम् ॥

॥ अथ गुणपदार्थः ॥

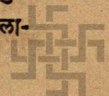
संयोगाजन्यसंयोगासमवायिसमवेतत्वरहितसंयोगासंयोगसमवेतवान् (गुणः) ।

विभागाजन्यविभागासमवायिसमवेतत्वरहितविभागाविभागसमवेतवान्वा ।

---

१ पृथिवीत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे सामानधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे च सिद्धसाधनम् । अवच्छेदकावच्छेदेनोद्देश्यत्वे च परमाणौ बाध इति तत्परित्यागः ।

२ कार्यत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः पक्षवृत्तिकार्यात्मत्वस्य पक्षात्मक एव भिन्नतयाऽनुगमकरूपाभावेन च पक्षावृत्तित्वसाधारण्यापत्तेः । प्रागभावप्रतियोगिकार्यत्वमपि न हेतुः। प्रभावव्यक्तीनां भिन्नत्वेऽनुगमकरूपाभावेन चोक्तदोषापत्तेः । किं तु स्ववृत्तिमहाकालान्यत्वाकालिकत्वोभयसम्बन्धेन सत्तावत्त्वरूपः सर्वानुगतो हेतुरिति दिक् ।

रूपं, संयोगाजन्यसंयोगासमवायिसमवेतत्वरहितसंयोगसमवेतत्वरहितसंयोगसमवेतवद्, रूपत्वरहितसंयोगान्यत्वरहितत्वात्, संयोगवदिति गुणत्वसिद्धिः।

(चतुर्विंशतिप्रकारस्सः) रूपादिभेदेन।

॥ इति गुणप्रकरणम् ॥

रसासमवेतनीलपीतसमवेतवद्(रूपम्)।

गुणत्वे[1] सति चक्षुर्मात्रग्राह्यं[2] वा।

(तत्सप्तप्रकारं)शुक्लनीलादिभेदात्।

न च रूपग्राहकं चक्षुः, चक्षुर्मात्रग्राह्यं रूपमित्यन्योन्याश्रयत्वम्। नयनगोलकाधिष्ठानत्वेन चक्षुर्निरूपणात्। शुक्लः, रसासमवेतनीलसमवेतवान्, शुक्लत्वरहितनीलान्यत्वरहितत्वात्, नीलवदिति रूपत्वसिद्धिः। नीलं, स्वमात्रसमवेतवत्, स्वमात्रसमवेतत्वरहितनीलान्यत्वरहितत्वाद्, घटवदिति नीलत्वजातिसिद्धिः। नीलत्वरहितघटत्वात्यन्ताभावरहितः स्वशब्दार्थः।

गुणत्वे सति रसनग्राह्यः (रसः)। (स च षोढा) माधुर्यादिभेदेन। क्षीरेक्षुगुडसलिलेषु माधुर्यादिसाम्येऽप्यवान्तरजातिभेदस्य विद्यमानत्वाद् विशेषगुणत्वसिद्धिः।

---

१ येनेन्द्रियेणेति न्यायेन रूपत्वेतिव्याप्तिवारणायाद्यम्।

२ चक्षुरितरेन्द्रियाग्राह्यत्वं मात्रपदार्थः। तेन संख्यायां नातिव्याप्तिः। प्रभाघटसंयोगे परमाणुरूपे चातिव्याप्त्यव्याप्तिवारणं तु चक्षुरितरेन्द्रियाग्राह्या चक्षुरिन्द्रियग्राह्यात्वगितरेन्द्रियग्राह्या च या जातिः तत्त्वमिति तदर्थादिति दिक्।

गुणत्वे सति घ्राणग्राह्यः (गन्धः) । जलादावौपाधिकी गन्धप्रतीतिर्न स्वभावत इति विशेषगुणत्वसिद्धिः । जलं, न गन्धाधिकरणं, पाकजरूपानधिकरणत्वात्, तेजोवत् । वायोः पक्षतुल्यत्वान्न व्यभिचारः ।

गुणत्वे सति त्वगिन्द्रियग्राह्यः (स्पर्शः) । (स त्रिविधः) । शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात् ।

नन्वनुष्णाशीतस्पर्शस्य कथं विशेषगुणत्वं तस्य पृथिवीवायुसाधारणत्वात् । पाकजत्वापाकजत्वाभ्यामवान्तरजातिभेदेन विशेषगुणत्वे नैमित्तिकद्रवत्वस्याप्यत्यन्ताग्निसंयोगेसत्युच्छेदानुच्छेदाभ्यामवान्तरजातिसद्भावेन विशेषगुणता स्यात् । ततश्च नैमित्तिकद्रवत्वस्य सामान्यगुणपाठो निरर्थकः स्यात् । अनुष्णाशीतस्पर्शस्य वा पाठः स्यात् । ततश्च वायोर्बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणपाठो निरर्थकः स्यात् । सेयमुभयतस्पाशा रज्जुः ॥ मैवम् ॥ अवान्तरजातिभेदस्य क्षीरेक्षुगुडमाधुर्यादिवदनुभवसिद्धत्वात् । अन्यथा महान्धकारे स्पर्शोपलम्भमात्रेण वायुर्वातीति प्रत्ययो न स्यात् । न चैवं सति नैमित्तिकद्रवत्वस्यावान्तरजातिभेदानुभवः । वायुस्पर्शः, पृथिवीवृत्तित्वरहितगुणत्वव्याप्यजातिमान्, अपाकजस्पर्शत्वात्, तेजस्स्पर्शवदित्यनुमानात् ।

पृथक्त्वासमवेतसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणैक-

द्रव्यसमवेतवती (सङ्ख्या)। आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वसामान्यधीः। तत एकत्वोभयगोचरा मतिः। ततो द्वित्वम्। ततो जायते द्वित्वप्रमितिः। स्वतोपि परतो द्वित्वप्रमानन्तरं द्वे द्रव्ये इति धीः॥ इयं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रिया[1]॥

सङ्ख्यासमवेतत्वरहितसङ्ख्यासमवायिसमवेतवत् (परिमाणम्)।

॥ इति सङ्ख्याप्रकरणम्॥

शब्दासमवायिकारणसमवेतत्वरहितसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतपरिमाणासमवायिसमवेतत्वरहिताधिकरणं (पृथक्त्वम्)।

विभागासमवेतत्वाभावाविरोधिसमवेतप्रध्वंसप्रतियोगित्वानधिकरणसमवेतत्वानधिकरणगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यधिकरणं (संयोगः)।

विभागासमवेतसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतशब्दासमवायिसमेतवान्वा।

संयोगासमवेतसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतशब्दासमवायिसमवेतवान् (विभागः)।

---

१ अयमेकोयमेक इत्येकत्वद्वयावगाहिनी(अपेक्षाबुद्धिः)। द्वितीये द्वित्वोत्पत्तिः। तृतीये द्वित्वनिर्विकल्पकम्। चतुर्थे तत्सविकल्पैकापेक्षाबुद्धिनाशौ। अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठतीति नियमात् पञ्चमे द्वित्वनाशः। एवं त्रित्वादावपि प्रक्रिया बोध्या।

विशेषणतया परप्रत्ययनिमित्तं (परत्वम्)।

विशेषणतयाऽपरप्रत्ययनिमित्तम् (अपरत्वम्)।

अर्थप्रकाशो (बुद्धिः)।

यस्मिन् सत्यनुरागस्तत् (सुखम्)।

यस्मिन् सत्यनुद्वेषस्तद् (दुःखम्)।

प्रार्थना (इच्छा)

ज्वलनात्मको (द्वेषः)।

(प्रयत्नः) उत्साहः।

आद्यपतनासमवायिकारणं (गुरुत्वम्)।

आद्यस्यन्दनासमवायिकारणं (द्रवत्वम्)।

पृथिवीवृत्त्यवृत्तिरससमानाधिकरणवृत्तिशब्दावृत्ति-गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमान् (स्नेहः)।

द्रवत्वनिष्ठत्वरहितात्मविशेषगुणनिष्ठत्वरहितपरत्वा-परत्वात्यन्ताभावप्रतियोगिसत्तावान्तरजातिमदसमवा-यिकारणं वा।

द्रवत्वरहितध्वंसान्यत्वविशेषगुणमात्रजनकरहिता-त्यन्तविशेषगुणरहितभावत्वं समवायिकारणं ? वा। संग्रहादिहेतुः।

गगनसमवेतसमवेतत्वरहितमूर्तामूर्तसमवेतसमवे-तवान् (संस्कारः)।

विहितक्रियया साध्यः पुंगुणः (धर्मः)।

निषिद्धक्रियया साध्यः पुंगुणः (अधर्मः)।

गुणत्वे सति श्रोत्रग्राह्यः (शब्दः)॥

॥ इति गुणप्रकरणम् ॥

॥ अथ कर्माणि ॥

संयोगासमवेतसंयोगासमवायिसमवेतवत् (कर्म) (तच्च पञ्चविधम्) उत्क्षेपणादिभेदेन ।

तत्र अधोदेशविभागोर्ध्वदेशसंयोगजनकं कर्म(उत्क्षेपणम्) ।

ऊर्ध्वदेशविभागाधोदेशसंयोगजनकं कर्म(अपक्षेपणम्) ।

अग्रदेशविभागमूलदेशसंयोगजनकं कर्म (आकुञ्चनम्) ।

मूलदेशविभागाग्रदेशसंयोगजनकं कर्म (प्रसारणम्) ।

उत्क्षेपणाकुञ्चनं च प्रयत्नजनिष्ठं न च गमनस्यापि प्रसङ्गादप्रयत्नजं (?) कर्म (गमनम्) ।

ननु पञ्चैव कर्माणीति नोपपद्यते। भ्रमणादीनां सत्त्वादिति चेत् ॥ न। भ्रमणादयोऽपि कर्मविशेषा इत्युक्तं शास्त्रकृद्भिः ॥

॥ इति कर्मप्रकरणम् ॥

समवेतत्वरहितसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतं (सामान्यम्) ।

समवेतत्वरहितसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणरहि-

ताः समवेतरहितसमवेता (विशेषाः) ॥

नित्यः सम्बन्धः (समवायः) ।

समवेतत्वरहितसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणाभावो वा ।

॥ अथाभावपदार्थः ॥

नञर्थविषयप्रत्ययविशेषः (अभावः) ।

(स च चतुर्धा) भिद्यते, प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति ।

उत्तरैकावधिरभावः (प्रागभावः) ।

पूर्वैकावधिरभावः (प्रध्वंसाभावः) ।

तादात्म्यप्रतियोगिकोऽभावः(अन्योन्याभावः) ।

उभयावधिरहितसंसर्गाभावः (अत्यन्ताभावः) ॥

॥ इत्यभावप्रकरणम् ॥

तर्काम्बराङ्कप्रमितेष्वतीतेषु शकान्ततः ।
वर्षेषूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलिम् ॥ १ ॥

विद्यासन्ध्योदयोद्रेकादविद्यारजनीक्षये ।
यदुदेति नमस्तस्मै कस्मैचिद्विश्वतस्त्विषे ॥ २ ॥

इति श्रीमदुदयनाचार्यविरचिता लक्षणावलिः समाप्ता ।

---

१ तल्लक्षणं तु सामान्यशून्यत्वे सति सामान्यभिन्नत्वे सति समवेतत्वं, स्वतो व्यावृत्तत्वं वा बोध्यम् ॥ २